

10. Общий Устав Российских ж.д. – Изд. 1906. – С. 183-187.
11. Т. П. Общ. Учрежд. губ. – С. 693.
12. Государственный архив Российской Федерации. – 3 д-во, 1883. – Д. 977. Л. 212.
13. Положение о районных охранных отделениях. – §1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://regiment.ru/Doc/B/I/7.htm#>.

УДК 340.12:316.75 (470)

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ

Войтанович О.Й., аспірант

Запорізький національний університет

Наукова стаття присвячена дослідженню процесів розвитку правової ідеології в середньовічну добу. Характеризується поняття правової ідеології. Аналізуються ідейні першочинники державотворення Русі, структура давньоруської правової ідеології. Актуалізується питання щодо впливу правої ідеології Київської Русі на розвиток держави і права.

Ключові слова: ідеологія, держава, право, правова ідеологія, правова система.

Войтанович А.И. ЭВОЛЮЦИЯ ПРАВОВОЙ ИДЕОЛОГИИ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ИСТОРИИ / Запорожский национальный университет, Украина

Научная статья посвящена исследованию процессов развития правовой идеологии в средневековый период. Характеризуется понятие правовой идеологии. Анализируются идейные первоисточники государственного образования Руси, структура древнерусской правовой идеологии. Актуализируется вопрос влияния правой идеологии Киевской Руси на развитие государства и права.

Ключевые слова: государство, идеология, право, правовая идеология, правовая система.

Voytanovich A.J. THE EVOLUTION OF THE LEGAL IDEOLOGY THROUGH THE LENS OF HISTORY / Zaporizhzhya national university, Ukraine

The scientific article is devoted to the study of the processes of development of legal ideology in the medieval period. Characterized by the notion of legal ideology. Analyzes the ideological primary sources of public education of Russia, the legal structure of ancient ideology. Pressing issue of influence right-wing ideology of Kievan Rus in the development of the state and law.

The origin of the legal ideology is found in the written monuments of the XI - XII centuries. For them, it is characterized by: an organic combination of religious and secular began preserving the independence of the spiritual power and the non-interference of princely power, praising the great princes as Christian rulers, idealized image of the Russian Tsar, the rationale for combining ancient lands under the Grand Duke, to overcome the fragmentation of the Russian princes, the word "truth" describes the principles laid down in the acts of the supreme power, includes the value of the "right to punish and pardon", and supreme justice. In the Russian justice, the idea of law equated with justice, truth, truth. For this reason, the right was not limited to the law, it was broader, imalo moral and religious meaning.

Legal concept of Kievan Rus (in the form in which it came to us) is a great variety. However, it can be designated a number of ideas and concepts that are repeated and form a kind of frame of ancient legal consciousness. Legal ideology of Russia was not just a reflection of the practice of political relations. This ideology was created in order to actively influence the practice, to determine the nature of the political behavior of public officials. The political and legal thought, created in the period of the prince has not disappeared. These ideas have influenced the legal ideology of the Moscow principality, entered into a symbiosis with the new ideas that were in some cases even their base. Since legal ideas of ancient Russia continued their life in these epochs of Russian history.

Key words: ideology, law, legal ideology, legal system, state.

Розвиток сучасної юридичної науки, який супроводжується змістовними фаховими дослідженням в усіх галузях, істотно видозмінює напрям розвитку сучасної правової теорії та поповнює її новими проблемами, які потребують свого аналізу. Досліджуючи фундаментальні роботи в галузі загальної теорії держави і права, необхідно по-новому підходити до тих понять і концепцій, які тривалий час вважалися незаперечними й не викликали будь-якого серйозного наукового інтересу. Одним із таких понять є, на нашу думку, правова ідеологія.

Треба зазначити, що правова ідеологія як цілісне та комплексне оціночне раціональне відображення правової реальності відіграє важливу роль у процесі розвитку правосвідомості сучасної людини, яка вступає в складні суспільні відносини, що регулюються правовими нормами, обираючи для себе ту чи іншу модель правової поведінки.

Крім того, правова ідеологія є не просто формою відображення чинних правових явищ, але й виконує важливу суспільно значиму функцію проектування та спрямування розвитку права і правової системи. Це зумовлюється тим, що являючи собою сукупність правових знань, ідей і принципів, правова ідеологія відображає не лише те, яким чином право сприймається людиною і суспільством в цілому, але й те, які вимоги висуває суспільство до права і до процесів правового регулювання.

Також важливим є те, що в процесі правового розвитку сучасної України реформування правової системи наразі передбачає зміни не лише тих чи інших галузей права, але й вимагає системний розвиток правосвідомості громадян, культивування поваги до права, цінностей сучасної демократичної і правової організації суспільних відносин, що здійснюється засобами формування та поширення відповідної правової ідеології.

Для більш детального вирішення проблематики правової ідеології вітчизняний історичний досвід є безцінний. Він дозволяє виявити і систематизувати набутий досвід, визначити його позитивні сторони та недоліки, а головне – виявити певні закономірності генезису правової ідеології зокрема, що може сприяти вдосконаленню розвитку права і правової системи в Україні.

Мета даної наукової статті полягає в тому, щоб на основі аналізу історичних джерел, наукових доробок дослідити тенденції розвитку правової ідеології та її впливу на розвиток держави і права.

Характеризуючи теоретичну основу дослідження, слід відзначити, що досить велика увага проблемам правової культури взагалі, та правової ідеології зокрема, у різних аспектах міститься в працях видатних вчених: Т. Андрусяка, В. Журавського, О. Зайчука, В. Лемака, Н. Пархоменко, О. Скакун, С. Сливка, В. Тація, В. Толстенко, І. Усенко, М. Цвіка, Ю. Шемшученко та ін. Серед російських авторів питання розвитку правової ідеології в тому чи іншому контексті досліджували наступні вчені: С. Алексеєв, В. Лазарєв, В. Корельський, В. Леушин, Р. Русинов, В. Афанасьєв, Н. Матузов, А. Малько та ін. Важливим джерелом систематизованої інформації, яке розкриває широке коло проблем української ідеології, є дослідження І. Куташева, В. Степанкова, В. Литвинова, В. Шевчука, В. Кононенка та ін. Попри це слід зазначити, що досі не було здійснено комплексного дослідження правової ідеології з погляду процесів її формування на різних історичних етапах.

Згідно з останніми дослідженнями в сучасній юридичній науці, необхідно зазначити визначення правової ідеології. Отже, правова ідеологія являє собою важливий елемент у структурі правової свідомості, що являє собою цілісну систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, ідеалів, теорій, концепцій, які формуються в суспільстві (самостійно або завдяки цілеспрямованій державній діяльності), відображають існуючий стан правовідносин, визначають основи суспільного

сприйняття правопорядку, встановлюють основні цілі розвитку правової системи й системи законодавства держави. У сучасних умовах правова ідеологія перетворюється з форми виключного відображення чинних правових явищ ще й на важливу для суспільства та суспільного розвитку форму проектування та спрямування розвитку права і правової системи. Це зумовлюється тим, що являючи собою сукупність правових знань, ідей і принципів, правова ідеологія відображає не лише те, яким чином право сприймається людиною і суспільством в цілому, але й те, які вимоги висуває суспільство до права і до процесів правового регулювання [1, 19].

Відокремимо, що цікавим є поділ ідеології на два основні блоки, а саме: перший, історичний блок, що містить уявлення про історію становлення нашого народу і держави. Саме історичні ідеї згуртовують суспільство узамі наступності та національно-культурної спільності, дозволяють кожному з нас відчувати себе частиною нескінченного потоку історії, всесвітнього процесу. З історії ми черпаємо традиції і вчимося на здобутках і помилках предків.

Другий – правовий блок, містить правові уявлення, тобто всю сукупність ідей, які регламентують діяльність громадян. Саме правові пізнання дозволяють кожному повноцінно використовувати особисті права і обов'язки, як у самій країні, так і на міжнародній арені.

Треба зазначити, що еволюція правової ідеології була пов'язана з рівнем розвитку суспільства, держави і права. Тому з метою систематизації і більшої планомірності викладу зазначеної проблеми, необхідно відокремити основні періоди становлення і розвитку вітчизняної правової ідеології.

Перший період – князівський, – із кінця IX ст. до початку XIV ст. (становлення давньоруської правової ідеології).

Другий період – литовсько-польський, – із середини XIV ст. до середини XVII ст. (формування правової ідеології у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій).

Третій період – козацько-гетьманський, – із середини XVII ст. до кінця XVIII ст. (розвиток правової ідеології під час національно-визвольної війни та в Україні-Гетьманщині).

Четвертий період – імперський, – із кінця XVIII ст. до початку XX ст. (генезис правової ідеології в Україні під час її перебування в складі Російської та Австро-Угорської імперій).

П'ятий період – радянський, – 1917 – 1991 рр. (розвиток комуністичної правової ідеології).

Дана періодизація, як і будь-яка інша, значною мірою умовна. Але в її рамках можна розглянути головні тенденції еволюції правової ідеології.

У межах даного дослідження, увага приділена першому періоду, а саме становленню давньоруської правової ідеології.

У князівську добу становлення правової ідеології відбувалося одночасно з процесами утворення ранньофеодальної держави – Київської Русі. Необхідно звернути увагу і на вплив християнської релігії на розвиток державно-правової думки. З 988 р. християнство стало державною, офіційною релігійною ідеологією, яка закріпила процес правотворення і державотворення в рамках правової ідеології Стародавньої Русі. Тобто матричною основою ідеології державотворення давньоруського періоду стало християнство, яке постало як антисистема традиційним ідеям і практиці народоправства дохристиянської Русі та було, головним чином, спрямовано на максимальне закріплення влади Рюриковичів.

В умовах постійних набігів кочівників княжа влада ставала основним чинником інтеграції суспільства, його виживання. Це зумовило одну з характерних рис правової ідеології Русі – пильна увага до аналізу державної влади, механізму влади, порядку передачі влади, взаєминам між церквою і підданими. З цих причин творцями правових вчень були князі та церковні діячі Київської Русі – «книжники» («книжник» – людина, яка володіла знаннями).

За літописними свідченнями, серед князів-«книжників» були Володимир Святославич, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Ярослав Володимирович Галицький, Володимир Васильович Волинський. З вищих церковних ієрархів Давньої Русі «книжниками» названі митрополити Іларіон, Климент Смолятич, Іоанн II, Кирило I Русин з Нікеї.

Вже в XI ст. на Русі з'являються перші літературні твори, присвячені проблемам устрою суспільства, влади, політики і права. Одним із перших руських політичних творів був «Слово про Закон і Благодать» київського митрополита Іларіона.

Біографічних відомостей про Київського митрополита відомо дуже мало. З «Києво-Печерського патерика» дізнаємось, що Іларіона постриг у ченці засновник монастиря Антоній [2]. Згодом Іларіон став пресвітером заміської резиденції Ярослава Мудрого. У 1051 р. за вимогою Ярослава, собор місцевих єпископів обрав Іларіона Київським митрополитом, однак після смерті князя в 1055 р., він поступився своїм місцем – грему Єфрему (ставленику Візантії). Деякі дослідники припускають, що після цього Іларіон переховувався в Києво-Печерському монастирі під ім'ям Никона, і саме він упорядкував уперше Києво-Печерський літопис 1073 р.

Політичні погляди Іларіона були сформульовані в його творах: «Ісповеданіє віри», «Слово про Закон і благодать» та повчання священика.

Основні ідеї Іларіона найбільш виразно представлені в «Слові про Закон і благодать» (1037 р.) – першому політичному трактаті, написаному під час військових сутичок Русі з Візантією та погіршення стосунків між руською та візантійською церквами. Проповідь можна умовно поділити на три частини: співвідношення закону та благодаті, похвала Володимирі Великому за хрещення Русі, характеристика Руської держави і проблеми подальшого її розвитку.

На початку твору Іларіон виклав своє тлумачення закону, благодаті й істини. «Закон, через Мойсея даний» – символ Старого Заповіту, іудаїзму. Він суворо регламентував життя іудеїв і в його поняття вкладено зміст вузьконаціональної правової норми, зміст якої змінився в Новому Заповіті. Новозавітний закон Іларіон трактував як засіб подолання пороків людини, прилучення її до «благодаті й істини». Ним людство рятується від ворожнечі і взаємознищення, воно як «сосуд поганий», омивається «начебто водою, законом», щоб умістити «молоко благодаті» [3]. Отже, в Іларіона законослухняність, моральність поведінки – умова, шлях пізнання благодаті й істини – християнства, Ісуса Христа. Той, хто живе відповідно до християнських норм Нового Заповіту, уже не потребує закону, адже позбувся пороків і моральна досконалість дозволяє йому вільно реалізувати свою свободу. Таким чином, закон і благодать розрізняються як за метою, змістом, так і за дією в часі. В Іларіона закон – предтеча, умова благодаті й істини, істинного християнства. Приймаючи християнство, за Іларіоном, народи перейшли від рабства до свободи, змінили закон (іудаїзм) благодаттю й істиною (християнством). Іудаїзм – релігія лише іудеїв, християнство ж покликано служити всім народам.

У другій частині трактату Іларіон славить «великого кагана» Володимира – хрестителя Русі. Усі країни, міста і люди шанують і славлять своїх учителів. «Похвалимо ж і

ми...нашого вчителя і наставника, великого...Володимира, онука Стародавнього Ігоря, сина ж славного Святослава...» [3].

У трактаті стверджувалася законність влади великого князя, шляхетність його походження – «славний від славних народився, шляхетний від шляхетних». Він названий «самодержцем землі своєї» [3]. Очевидно, що автор «Слова» виступав за легітимність, моральність великокнязівської влади, її династичний характер, централізм управління в державі. Згідно Іларіону князь Володимир домігся, разуючих змін: покінчив з язичництвом, позбавив підданих «ідольського обману», вони зажили у вірі.

Єдиновладдя з погляду давньоруського мислителя повинно служити опорою християнській вірі, що, у свою чергу, нерозлучна з єдиновладдям. Вирішуючи гостре для Середньовіччя питання про пріоритет влади в державі, автор «Слова» порівнював великого князя з римським імператором Костянтином, який на Нікейському соборі домігся союзу між імператорською владою і церквою. Зазначав, що Володимир шанував служителів Господа, радився з «батьками-єпископами», як серед людей, що тільки-но прийняли віру. Джерело верховної влади в державі митрополит бачив у божественній волі, називав князя «причастником Божественного царства» [3]. Отже, Іларіон виступав за союз, співпрацю світської і духовної влади, їхню спільну законотворчість.

Іларіон доводив, що сутність держави – божественна воля, глава держави – князь – «спадкоємець» небесного царства, тому походження влади – спадкове (спадкоємець Володимира – Ярослав Мудрий). Державна влада суверенна на всій території і заснована на законі. Вища мета держави – забезпечення інтересів всіх підданих. Великий князь повинен неупинно «творити милостиню»: дбати про хворих, вдів і сиріт, а також про церкви і монастирі. Іларіон вперше в руській політичній думці висловлювався (в загальних рисах) щодо відповідальності князя перед підданими: князь зобов'язаний «без блазна (спокуси) ж перед Богом дані йому люди управівши» [3]. Правосуддя повинно здійснюватися за законом, але разом із тим милостиво. Крім суворих заходів, Іларіон радить застосовувати моральний фактор у формі помилування, оскільки суворе покарання огидно самій природі людини.

Третя частина «Слова» присвячена завданням, які стоять перед руською державою. Головне – це забезпечення миру, і князь зобов'язаний не розв'язувати війн, які можуть принести страждання народу.

Таким чином, проблеми, порушені в «Слові про Закон і Благодать», були надзвичайно важливі й актуальні як для Київської держави, так і для середньовічної Європи, а саме: співвідношення права і моральності, законність походження державної влади, єдиновладдя «самодержців», їхня відповідальність за управління країною, їхні політичні і моральні якості, союз світської і духовної влади, роль закону, відповідальність правителя перед підданими.

Проблеми співвідношення влади, церкви і людини поставали і в «Ізборнику 1076 року» Іоанна Грішного, якого можна вважати упорядником цього рукопису для князя Святослава.

Треба зазначити, що XI століття – це час бурхливої активізації суспільно-політичних процесів, що супроводжувався виокремленням в автономію церковного устрою, підсиленням поділу на класи. Відповідно, це не могло опинитися поза увагою авторів «Ізборника», які намагалися осмислити ці події, шукаючи відповіді на наступні запитання: як мають встановлюватись відносини особи з князівською і церковною владою, на яких принципах слід будувати відносини влади та церкви, як гармонізувати відносини між верхами.

У пошуках відповіді на ці запитання Іоанн Грїшний звертався до тих самих біблійних та євангельських текстів. А тут ця відповідь була однозначна: шануйте князя і бійтеся Бога, тобто передбачено безумовну покору державній і церковній владі. Твердо переконаний у цьому був і сам Іоанн [4, 50].

Вирішення цих та інших проблем, які виникали в ситуації, що склалася між «верхами» і «низами», намагалися представити через дію двох сторін. Поведінка низів – безумовна покоря державній і церковній владі. У свою чергу, як і церковники, так і князі повинні виправдовувати довіру підданих та формувати в собі чесноти, щоб завойовувати шану та підтримку «низів». «Ізборник» пропонував великокняжій владі визначити свою політику, виходячи з інтересів народних мас і діяти, опираючись на їх сили» [5, 84].

Іоанн зазначав, «якщо від Бога сподобився великим бути і красивим, то тим більше і сам маєш віддати» [6]. Автор твору вважав, що по допомогу необхідно звертатися до текстів Святого Письма. І можна забезпечити стабільний розвиток держави не стільки силою меча, скільки духовним багатством та мудрістю правління, основа якого – у справедливості.

Проте при всій апології церкви й держави Іоанну властива твереза оцінка реальних фактів дійсності того часу. Він звертав увагу на низький рівень богословської підготовки служителів церкви, вимагав від них бути чесними, милостивими, справно виконувати свої обов'язки.

Отже, «Ізборник 1076 року» як визначна пам'ятка Київської Русі відіграв велику роль у формуванні основ національного державотворення на українських землях, розкривала реальні суперечності між верхами і низами, підлеглими і пануючими. У зв'язку з цим Іоанн розробив свою концепцію суспільного примирення та всезагальної згоди, спираючись на яку, на думку Іоанна, можна було гармонізувати суспільні відносини.

Подальший розвиток політико-правової ідеології спостерігається в працях Володимира Мономаха. В історії руської правової ідеології Володимир Мономах (1053-1125 рр.) – це знакова фігура, ідеал руського князя, у цій своїй якості він набагато випереджав епоху Київської Русі.

Перу Мономаха належать кілька творів: «Повчання дітям», «Послання Олегу Чернігівському» і «Уривок», у яких розглядалося коло питань щодо обсягу повноважень великого князя, взаємин церкви і держави, принципів відправлення правосуддя в країні.

Політичний зміст його поглядів найбільш виразно представлено в «Повчанні», де провідне місце займала проблема організації та здійснення верховної влади. «Повчання» Мономаха складається з трьох частин: власне «Повчання», автобіографічні нотатки і лист до князя Олега Святославича.

Мономах радить майбутнім великим князям усі справи вирішувати спільно з Радою дружини, не допускати в країні «беззаконня» і «неправди», правосуддя вершити «по правді». Судові функції Мономах пропонував здійснювати князеві самому, не допускаючи порушення законів і виявляючи милосердя до найбільш беззахисним верствам населення. Заперечення кровної помсти вилилося у нього в повне неприйняття смертної кари.

Мономах розробляв поставлену ще Іларіоном проблему відповідальності великого князя перед підданими. Про неї він говорив при вирішенні питань відносно управління країною, організації правосуддя і необхідності військових дій. У всіх спірних випадках він радив віддавати перевагу миру, бо не бачив причин для братовбивчих війн, оскільки всім народам приготоване місце на землі, а правителям слід спрямувати зусилля на

пошуки шляхів досягнення миру. З тими ж, хто жадає війни, гідним князям не по дорозі, бо помста не повинна бути визначальним мотивом у політиці [7].

При вирішенні питання про взаємини світської і духовної влади Мономах відводить церкві почесне, але явно підлегле місце. Він «шанував чернецький і попівський чин», але, тим не менш, віддавав перевагу мирським людям, які «доброю справою» намагалися допомогти своїй країні і народу, перед ченцями, які мали терпіти «самотність чернечества і голод» у пошуках особистого порятунку [7].

Давньоруські політико-правові ідеї знайшли своє відображення і в наступних літописах, а саме: Новгородському літописі (XIII – XIV ст.), Лаврентіївському літописі (1377 р.), Іпатіївському літописі (початок XV ст.). У їх складі до нас дійшла «Повість минулих літ» (1113 р.) – складний історико-літературний твір, заснований на цілому комплексі усних і письмових джерел. Її автором був, за припущенням більшості дослідників, чернець Києво-Печерського монастиря Нестор.

У «Повісті» питання про походження Руської землі зв'язується з питаннями світової історії, і тому вимальовується картина політичної історії світу. Після великого історичного вступу щодо походження слов'ян літописець переходить до питання про утворення держави [8].

На основі аналізу «Повісті минулих літ» можна зазначити, що утвердження Олега в Києві було актом вибору князя в системі ідей народоправства. Точкою біфуркації силових ліній державотворення в Україні стало зростання державотворчої активності серед полян-киян та прийняття ними норманського елемента в якості військового менеджменту.

Легітимізація влади Рюриковичів відбулася на основі вигідної для киян програми військового характеру, що постулювалася двома ключовими ідеями. Перша – позбавитися залежності від хозар, друга – перетворити Київ на головне місто-столицю всіх сусідніх племен і земель. З таких чітких ідеологій почалася солідаризація населення навколо князівської влади, це вбачається початком давньоруського державотворення.

Треба звернути увагу на ідею «сімейного володіння» та ряд ідей, які формують ідеологічну лінію на обґрунтування виключного права Рюриковичів володіти Руською землею. А саме: ідеї щодо винесення джерела влади за межі руської ойкумени, ідея «благодаті від хрещення», заходи по створенню вітчизняного культу святих та ін. Друга ідеологічна лінія – це сукупність установок, які регулюють відносини в середині князівського роду та формують образ ідеального князя-державника [9, 179].

Ідеологія середньовічної української державності була спрямована на виведення Русі з-під церковного й політичного впливу Візантії та на комплекс ідей щодо переваг сильної централізованої влади Київського князя (монархічна ідея).

Таким чином, у «Повісті минулих літ» були висловлені наступні ідеї, а саме: рід київських князів сходиться до варягів, до їх князя Рюрика, покликаного північними слов'янами для встановлення порядку. Політичне значення цієї ідеї полягало в тому, що з'являлася можливість припинення суперечок про старшинство місцевих родів, підвищився авторитет київських князів – нащадків Рюрика, єдність Руської землі (ідеалізувався державний лад, встановлений Ярославом Мудрим), засудження князівських міжусобиць, пропаганда патріотичних настроїв низів, які захищали Батьківщину від чужинців.

Отже, перші правові ідеї знаходимо в письмових пам'ятниках XI – XII ст., для яких було характерно: органічне поєднання релігійних і світських начал із збереженням самостійності духовної влади і невтручання в неї князівської влади; звеличення

великих князів як християнських правителів, ідеалізація образу руського християнського государя; обґрунтування необхідності об'єднання давньоруських земель під владою Великого князя, подолання роз'єднаності руських князів. Для позначення форм реалізації Божественної волі використовувався термін «закон», який протиставлявся як щось зовнішнє «правді». Саме слово «правда» характеризувала принципи, закладені в актах верховної влади, включала в себе як значення «право карати і помилувати», так і вищу справедливість, тобто в руській правосвідомості ідея права ототожнювалася зі справедливістю, правдою, істиною. З цієї причини право не обмежувалося законом, воно було ширше, мало морально-релігійний зміст.

Зміст правової ідеї Київської Русі (у тому вигляді, в якому воно дійшло до нас у збережених пам'ятках) відрізнявся досить великою різноманітністю. Однак у ньому можна позначити цілий ряд ідей і концепцій, які повторюються і становлять свого роду каркас давньоруської правової свідомості.

Правова ідеологія Русі була не просто відображенням практики політичних відносин, вона створювалася для того, щоб активно впливати на дану практику, визначати характер політичної поведінки державних діячів.

Політична і правова думка, вироблена в Київській Русі, не зникла. Правові ідеї Стародавньої Русі мали вплив на Галицько-Волинське князівство, державна формація якого, базувалася на ідеях закладених у князівський період та правову ідеологію Московського князівства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Толстенко В. Л. Правова ідеологія в процесі формування правової культури: проблеми теорії і практики / В. Л. Толстенко // Юридична Україна. – 2009. – № 4. – С. 18-25.
2. Києво-Печерський патерик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.truechristianity.info/ua/books/kyiv_pechersk_patericon.php
3. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>
4. Огородник І.В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: навчальний посібник / І.В. Огородник, В.В. Огородник. – К.: Вища школа, Т-во «Знання», КОО, 1999. – 543 с.
5. Замалеев А.Ф. Мыслители Киевской Руси / А.Ф. Замалеев, В.А. Зоц. – К.: Вища школа, 1987. – 182 с.
6. Изборник Святослава (первый, 1076 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.litopys.org.ua/oldukr2/oldukr58.htm>
7. Поучение Владимира Мономаха [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/archiv/monomah.htm>
8. Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krotov.info/acts/12/pvl/lavr.htm>
9. Плешко М.В. Ідеї народоправства в генетиці процесу українського державотворення / М.В. Плешко // Гуманітарні студії.– К.: ВПЦ Київський університет, 2010. – Вип. 7. – С. 178-185.